III tom „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” poświęcony jest zagadnieniom architektury w kontekście kształtowania krajobrazu kulturowego.

Prezentowane artykuły ukazują problematykę szeroko pojętego kształtowania przestrzeni kulturowej w obecnych, złożonych uwarunkowaniach. Otwarcie granic i powszechny rozwój technologii informatycznych, przybliżają wszystkie współczesne trendy i mody w projektowaniu architektonicznym. Jest to zjawisko powszechne, wymuszające na projektantach chęci nadążania, ba wyprzedzania nowych prądów w myśleniu architektonicznym. I tak oczywiście być musi, ale niesie to za sobą także pewne zagrożenia dla zastałych form krajobrazu i jego specyfiki. Wielu autorów prezentowanej Teki właśnie tym zagadnieniom poświęca swoje rozważania, identyfikuje te zjawiska, zwracając uwagę na potrzebę zachowania tożsamości krajobrazu i ochrony go przed nie zawsze potrzebną nowoczesnością, czasem źle pojmowaną przez odbiorcę nie związanego z procesami projektowymi tj. przede wszystkim przez miejscowe społeczności z ich elitami i decydentami.

Przekrój prezentowanych tematów jest szeroki. Od teoretycznych rozważań, po doświadczenia projektantów i wyniki prac badawczych.

Oddajemy do rąk Czytelnika już trzeci tom mając nadzieję, że pokazujemy przekrój współczesnych problemów związanych z zagadnieniami istotnymi dla prawidłowego kształtowania otaczającej nas przestrzeni kulturowej, gdzie człowiek nieustannie odciska piętno swej działalności twórczej. W skromnych nieraz realizacjach, takich jak chociażby obiekty małej architektury, np. niewielkie obiekty sakralne, architekturze cmentarnej, po poprawianie otoczenia istniejących obiektów sakralnych, ich renowację, aż po realizacje znaczących obiektów w przestrzeni zabudowanej. Wszystkie te działania mają na celu właściwe kształtowanie krajobrazu kulturowego, jego dopełnianie, ulepszanie i kreowanie.

Podstawą działań jest w większości przypadków zachowanie tożsamości kulturowej otaczającej nas przestrzeni, niezależnie od tego gdzie ona się znajduje. To właśnie Architekt czuje się odpowiedzialny za kształt naszego środowiska kulturowego, jego identyfikację i ukazanie problemów, jakie występują tam, gdzie wiemy, że należałoby zmienić bądź poprawić otaczającą nas przestrzeń zbudowaną.

Myślę, że rozważania Autorów publikacji przybliżą Państwu tematykę szeroko pojętego kształtowania krajobrazu kulturowego w różnych miejscach Europy i przyczynią się do zwrócenia uwagi na tak ważny dziś problem właściwego, świadomego gospodarowania otaczającą nas przestrzenią i zasobami kulturowego dziedzictwa architektonicznego.

Elżbieta Przeszłowska
Przewodnicząca Sekcji Kraj
KOTARBIŃSKA – TRYBUNALSKA Sekcja Krajobrazowa

Wydział SPAB S.A. Lublin

WSTĘP

Według spisu ludności przeprowadzonego w 1931 r. struktura wyznaniowa Lubelszczyzny kształtowała się następująco: z 433 732 ogółu mieszkańców regionu 54,1% ludności deklarowała się jako katolicy, 43,7% jako wyznawcy judaizmu, 1,6% jako wyznawcy prawosławia, 0,3% jako ewangelicy [Krysiński 1937, s. 10]. Dane pokazują wieloreligijną, a zarazem wielokulturową przeszłość regionu, która dziś w większości widoczna jest już tylko w zabytkach. Świątynie kościoła rzymskokatolickiego, kościoła prawosławnego i greckokatolickiego oraz budowle dawniej użytkowane przez wyznawców judaizmu tworzą wielokulturową mapę tej części Polski, której swoistym symbolem jest Kaplica Świętej Trójcy. Wielokulturowość w architekturze Lubelszczyzny przejawia się w bliskim sąsiedztwie, często koegzystencji w jednej miejscowości świątyń różnych wyznań, we wzajemnym przenikaniu się styli i detali architektonicznych.

ARCHITEKTURA KOŚCIOŁA RZYMSKO-KATOLICKIEGO

Na terenie Lubelszczyzny występuje najwięcej przykładów architektury kościoła rzymskokatolickiego, co jest bezpośrednim przełożeniem struktury wyznaniowej omawianego obszaru. Świątynia kościoła rzymskokatolickiego (zwana popularnie kościołem) jest budowana według kanonu architektonicznego wywodzącego się z architektury basenu Morza Śródziemnego. Kanon ten przy uwzględnieniu różnic stylowych, lokalnych i historycznych powinien odpowiadać specyficznym potrzebom budowli sakralnej (orientacja na wschód, plan krzyża łacińskiego, typ bazylikowy).

Za najstarszą istniejącą świątynię kościoła rzymskokatolickiego na Lubelszczyźnie uważa się kościół parafialny p.w. św. Stanisława w Piotrawinie nad Wisłą, wzniesiony w latach 1440-1441. Najwybitniejszymi zabytkami w architekturze regionu obok kaplicy św. Trójcy są: kolegiata w Zamościu p.w. Zmartwychwstania Pańskiego i Tomasza Apostoła, wybudowana w latach 1587-1598 według projektu Bernarda Moranda, będąca pierwszą budowlą wykazującą cechy renesansu lubelskiego; Domek Loretański przy kościele parafialnym św. Floriana i Katarzyny w Gołębiu, wzniesiony w latach 1636-1638, będący prawdopodobnie pierwszą tego typu budowlą na ziemiach polskich; czy też kaplica św. Jana Nepomucena w Zwierzyńcu zwana kapliczką „na wodzie”, wzniesiona w latach 1741-1747 według projektu Jerzego de Kawe, której fasada ma świecki charakter.

Wart podkreślenia jest fakt, iż wiele ciekawych przykładów architektury kościoła rzymskokatolickiego powstało na podstawie projektów wybitnych architektów tworzących na terenie całej Polski: Jana Wolffa (sklepienie kaplicy firlejowskiej przy kościele OO. Dominikanów w Lublinie), Szymona Bogumiła Zuga (kościół parafialny w Kocku), Jana Michała Linka (kościół podominikański p.w. św. Jana Chrzciciela w Janowie Lubelskim, dawna cerkiew prawosławna i greckokatolicka dziś kościół redemptorystów p.w. św. Mikołaja w Zamościu, kościół parafialny p.w. św. Michała Archanioła w Wojsławicach, kościół podominikański obecnie parafialny p.w. Nawiedzenia NMP w Krasnobrodzie), Dominika Merliniego (przebudowa fasady katedry lubelskiej).

Większość świątyń budowanych na obszarze Lubelszczyzny to kościoły parafialne i filialne powstałe w epoce baroku, szczególnie pod koniec XVII i w XVIII w. Jednak świątynie budowane w trzech stylach: renesansu lubelskiego, późnego baroku zwanego „barokiem Fontany” oraz neogotyku wyróżniają Lubelszczyznę na architektonicznej mapie Polski.

Wykształcona na początku XVII w. odmiana renesansu, określana mianem renesansu lubelskiego (dawnej lubelsko-kaliskiego) charakteryzuje się ozdobieniem gotyckiej architektury jednonawowego, bezwieżowego kościoła dekoracją umieszczoną na sklepieniu. Jednym z najwcześniejszych przykładów budowli w stylu renesansu lubelskiego są: fara kazimierska p.w. św. Jana Chrzciciela (rys. 1), przebudowana w latach 1586-1613 oraz kościół pobernardyński p.w. św. Pawła w Lublinie (rys. 2) z lat 1603-1608.

Rys. 1. Kościół parafialny w Kazimierzu Dolnym (fot. J. Kitler)
Fig. 1. St. Jan's church in Kazimierz Dolny (photo J. Kitler)

Rys. 2. Kościół pobernardyński p.w. św. Pawła w Lublinie (fot. J. Kitler)
Fig. 2. St. Paul's church in Lublin (photo J. Kitler)

Twórcą obu świątyń był murator Jakub Balin (zm. 1623 r.). Zapoczątkowany w kazimierskiej farze styl znalazł kontynuację w budowlach sakralnych Lublina: kościele p.w. św. Wojciecha (1610-1635), kościele p.w. św. Mikołaja (1600-1620), kościele

p.w. św. Agnieszki (1646-1667) oraz w grupie regionalnych kościołów parafialnych: p.w. św. Małgorzaty w Janowcu nad Wisłą (1585-1600), p.w. Matki Boskiej Szkaplerznej w Łabuniach (1605 rok), p.w. św. Mikołaja w Szczebrzeszynie (1610-1620), p.w. Św. Dominika w Turobinie (przebudowa 1620-1623), p.w. Wniebowzięcia NMP w Uchaniach (przed 1 poł. XVII w.).

Drugim ważnym stylem architektonicznym występującym na Lubelszczyźnie jest późny barok, zwany niekiedy „barokiem Fontany”. Kościoły zaprojektowane przez architekta Pawła Antoniego Fontanę (1696-1765) charakteryzują się połączeniem planu centralnego z podłużnym. Fontana zaprojektował na Lubelszczyźnie cztery kościoły: parafialny p.w. św. Anny w Lubartowie (1733-1738), popauliński p.w. św. Ludwika we Włodawie (1739-1780), popijarski p.w. Rozesłania Apostołów w Chełmie (1753-1763) (rys. 3) oraz lubelski kościół karmelitów trzewiczkowych p.w. Proroka Eliasza (1742 r.).

Rys. 3. Kościół p.w. Rozesłania Apostołów we Włodawie (fot. J. Jabłoń)
Fig. 3. Church of the Holy Apostles in Włodawa (photo J. Jabłoń)

Rys. 4. Kościół parafialny w Wierzbicach (fot. J. Jabłoń)
Fig. 4. Church in Wierzbica (photo J. Jabłoń)

W 2 połowie XVIII w. w architekturze Lubelszczyzny pojawił się trzeci istotny styl architektoniczny - neogotyk. Styl, którego pierwsze przykłady powstały dzięki mecenatowi rodziny Czartoryskich i projektom Chrystiana Piotra Aignera (1756-1841), trwał na tym obszarze nawet do 1946 roku. [Żywicki 1998, s. 116].

W architekturze sakralnej stylu neogotyckiego dominowały świątynie wieżowe, zakładane na planie krzyża łacińskiego, z ceglanymi elewacjami zewnętrznymi. Najstarszymi świątyniami neogotyckimi na Lubelszczyźnie są: kaplica (obecnie kościół parafialny) p.w. Wniebowzięcia NMP w Puławach, budowana w latach 1800-1803 oraz kościół (dawna cerkiew greckokatolicka) w Miączynie koło Zamościa, ufundowana w 1824 roku. Najbardziej aktywnym projektantem był Józef Pius Dziekoński (1844-1927), architekt warszawski, autor dziesięciu projektów zrealizowanych między innymi w Garbowie, Konstantynowie, Niemcach, Rykach, Wysokiem w okresie między 1905 a 1913 r. Typologicznie można pogrupować świątynie neogotyckie ze względu na ilość wież znajdujących się w fasadzie: bezwieżowe (kościół parafialny p.w. św. Wojciecha w Wąwolnicy 1907-1914, projekt Dionizy Drozdowski), jednowieżowe (kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Szkaplerznej we Frampolu, 1873-1878, projekt Władysław Siennicki, kościół parafialny p.w. św. Jana Nepomucena w Dorohusku, 1907-1909, projekt Henryk Marconi (rys. 4), dwuwieżowe (projekty Józefa Piusa Dziekońskiego: kościół parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego w Garbowie, 1908-1912 i kościół parafialny p.w. Znalezienia Krzyża Świętego w Mokrelipiem 1907-1913).

Liczną grupę świątyń rzymskokatolickich stanowią kościoły drewniane. Najstarszy na Lubelszczyźnie kościół drewniany znajduje się w Tarnogrodzie. Jest to kościół filialny św. Rocha wybudowany w 1600 r. Natomiast pierwszy kościół drewniany założony na planie krzyża łacińskiego z dwuwieżową fasadą znajduje się w Tomaszowie Lubelskim (1627-1629) (rys. 5).

Rys. 4. Kościół Matki Bo. Przemienienia Pańskiego (1907 r.), Garbowi
Rys. 5. Kościół w Tomaszowie Lubelskim (1627 r.), Lublin

Podstawowy schemat strukturalny kościołów drewnianych, budowanych szczególnie w okresie baroku, wskazuje na recepcję architektury murowanej. Większość zabytków nie przetrwała w pierwotnej formie. Kościoły drewniane, analogicznie jak budowle murowane, mogą być: bezwieżowe (kościół parafialny w Płonce, 1798 r.), jednowieżowe (kościół parafialny w Bożej Woli, 1834 r.), dwuwieżowe (Tomaszów Lubelski, 1727 r.) [Górak 1986, s. 12]. Ze względu na obszar występowania są dzielone na kilka grup o zindywidualizowanych formach. Grupa kraśnicka charakteryzuje się wspólnym dachem nad nawą i prezbiterium oraz okapem na jednym poziomie dookoła budowli – kościoły w Rzeczycy Księżej (1742 r.) i Księżomierzu (1783 r.), a grupa podlaska, z analogiczną strukturą dachu, ale z łamaną linią okapu. Ten typ kościoła został wykształcony około 1730 roku i przyjęty także w architekturze kościoła greckokatolickiego; przykłady znajdują się w Bezwoli (1740 r.) i Witorożu (1743 r.). W większości przypadków nie znamy nazwisk projektantów, choć wiadomo, że kościół parafialny p.w. św. Stanisława w Krynicach zaprojektował w 1920 r. Jerzy Siennicki.

ARCHITEKTURA KOŚCIOŁA PRAWOSŁAWNEGO I GRECKOKATOLICKIEGO

Drugą pod względem liczebności grupą budowli sakralnych na Lubelszczyźnie są cerkwie. Rozmieszczone są głównie w południowo-wschodniej części regionu, szczególnie wzdłuż Bugu. Aktualnie, w konsekwencji wydarzeń historycznych – unii brzeskiej, kolejnych rewindykacji, zniszczeń w okresie dwudziestolecia międzywojennego istnieją, 124 świątynie wyznawców prawosławia i jedna

użytkowana przez neounitów [Seniuk 1997, s. 349].

Podobnie jak w architekturze kościoła rzymskokatolickiego w architekturze cerkiewnej obowiązuje wypracowany przez wieki kanon architektoniczny. Wywodzi się on ze sztuki bizantyńskiej, nawiązuje w swojej symbolice do prawd wiary i zasady, że architektura powinna pobudzać do kontemplacji. Cerkiew jest orientowana na wschód, strukturalnie dzieli się na trzy części: narteks (przedsionek), nawy główną i boczne, ikonostas z soleą i amboną oraz sanktuarium z trapezą. Od północy do korpusu świątyni przylega tak zwane prothesis, będące pomieszczeniem przygotowawczym, natomiast od południa diakonion, spełniający funkcję zakrystii.

Pierwsze cerkwie budowane na Lubelszczyźnie były cerkwiami drewnianymi. Najstarsza na tym terenie cerkiew znajduje się Korczminie, została wybudowana w 1658 r. Jej forma architektoniczna obrazuje najczęściej występujący na terenie Lubelszczyzny typ cerkwi. Jest budowla założona na planie kwadratu lub prostokąta, z trzema absydami w prezbiterium i jedną kopułą wieńczącą całość budowli.

Drugim typem cerkwi były cerkwie greckokatolickie wznoszone w stylu określanym jako styl rosyjski, umownie zwany też bizantyjsko-rosyjskim. Wszystkie są założone na planie trójdzielnym: babiniec – nawa – prezbiterium, z jedną lub dwiema zakrystiami przy prezbiterium, często z wieżą-dzwonnicą nad babińcem. Najstarsze z nich, znajdujące się w Ciciborze Dużym, Kościeniewiczach, Witulinie, Ortelu Królewskim pochodzą z 2 poł. XVII i pocz. XVIII w.

Wnętrza cerkwi oświetlały dwa lub trzy niewielkie okna i jedno dodatkowe w prezbiterium. Niemal wszystkie przykłady cerkwi drewnianych są orientowane na wschód (wyjątkiem są cerkwie w Bełżcu, Mycowie, Śniatyczach), wykonane z bali sosnowych, z użyciem konstrukcji wieńcowej. Drewniane cerkwie unickie są obecnie reprezentowane przez nielicznie zachowane świątynie, charakteryzujące się różnorodną formą architektoniczną. W 2 poł. XVIII w. nastąpiła latynizacja cerkwi unickich – we wnętrzu pojawiły się boczne ołtarze i ambony, w późniejszym okresie także organy. Przeobrażenia zmian wnętrza cerkiewnego zostały zatwierdzone wraz ze zmianami w liturgii kościoła unickiego zatwierdzonymi na synodzie zamojskim w 1720 roku. Nowym elementem w bryłach cerkwi były zakrystie, występujące między innymi w Sworach. Następowały też tendencje do poszerzania wnętrza poprzez wprowadzenie podziału nawy słupami w celu uzyskania układu trójnawowego, podwyższenie ścian, zrównanie wysokości zrębów i obniżenie dachów oraz wykorzystanie dużych prostokątnych okien. Przykład takiej budowli znajduje się w Horodyszczu. Niekiedy dochodzi też do unifikacji cerkwi – nawa i prezbiterium tej samej wysokości – cerkiew w Witorożu, co jest przykładem związków z sakralną architekturą łacińską. Wiele z cerkwi, na przykład świątynia w Ortelu Książęcym, nie różni się zewnętrznie od kościołów rzymskokatolickich. W XIX wieku w świątyniach pojawiają się kopuły: Rokitno, Bubel Stary.

Typologicznie cerkwie dzielą się na drewniane i murowane. W obrębie podziału ze względu na rodzaj użytego materiału budowlanego cerkwie dzieli się na grupy ze względu na ilość kopuł lub typ dachu: trójkopułowe (Hrebenne, Zubowce, Liski, Chłopiatyn, Dłużniów, Budynin, Wierzbica, Tarnoszyn, Siedliska), jednokopułowe

(Korczmin, Teniatyn, Terebin, Szpikłosy, Dyniska, Bełżec, Myców, Sulimów, Kościaszyn), bezkopułowe (Łosiniec, Strzyżów, Śniatycze, Horodło), z dachem łamanym namiotowym (Kniazie), z dzwonnicą nad babińcem (Jarczów, Turkowce). [Górak 1984, s. 5].

Na szczególną uwagę zasługuje kilka przykładów cerkwi drewnianych: w Ortelu Królewskim, Hrebennem, Chłopiatynie, Horodle i Kostomłotach.

Architektura cerkwi w Ortelu Królewskim (rys. 6) charakteryzuje się synkretyzmem form tradycyjnych - trójdzielny plan w postaci kwadratowej nawy większej od babińca i prezbiterium, z formami nowo przyjętymi – wspólnym dachem i krużgankiem, wysoką wieżą-dzwonnicą nad babińcem.

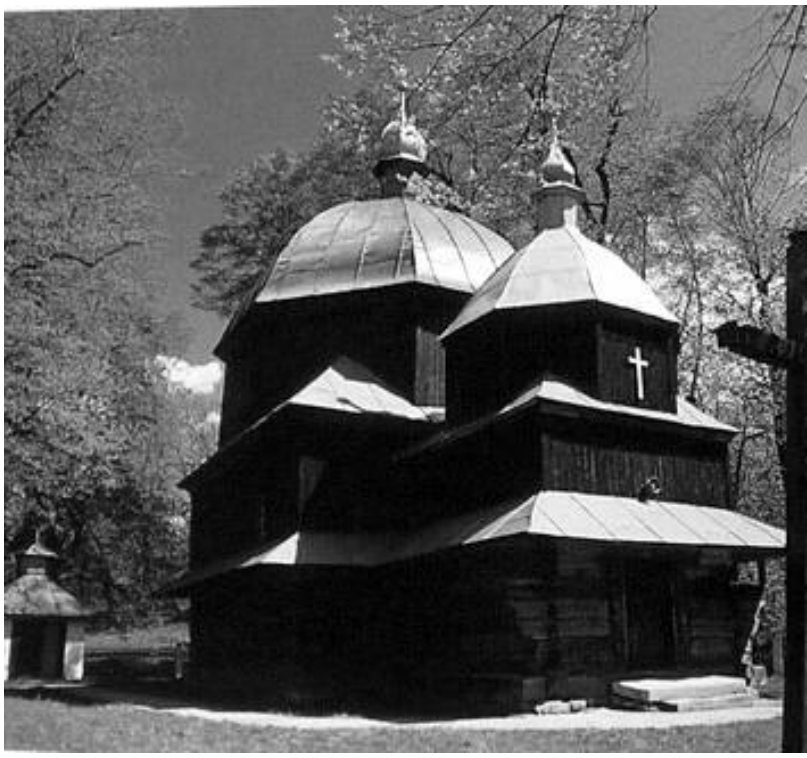

Natomiast dawna cerkiew greckokatolicka, obecnie kościół rzymskokatolicki p.w. św. Mikołaja w Hrebennem (rys. 7), budowana od 1600 roku to cerkiew trójkopułowa. Wewnątrz znajdują się pozostałości ikonostasu z XVII w. oraz wyposażenie z XVIII w. Formę architektoniczną charakteryzującą się doskonale dobranymi proporcjami poszczególnych elementów i bogatym zdobnictwem architektonicznym ma cerkiew p.w. św. Ducha w Chłopiatynie (rys. 8), zbudowana w 1863 r.

Rys. 9. Cerkiew w Horodle (fot. J. Wijas)
Fig. 9. Greek-Orthodox church in Horodle (photo J. Wijas)

Rys. 10. Cerkiew w Kostomłotach (fot. J. Wijas)
Fig. 10. Greek-Orthodox church in Kostomłoty (photo J. Wijas)

Cerkiew jest trójdzielna, trójkopułowa, z prezbiterium zamkniętym trójbocznie. Wewnątrz znajduje się zachowana polichromia i pełny ikonostas. Najmłodszą drewnianą cerkwią na Lubelszczyźnie wybudowaną dla obrządku unickiego w 1928 r., jest cerkiew w Horodle (rys. 9), zbudowana na nietypowym planie z głęboką wnęką wejściową.

Jedyną w Polsce cerkiewią obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neounickiego) jest świątynia w Kostomłotach (rys. 10) . Budowla wzniesiona w 1 poł. XVIII w., w 1874 r. została przejęta przez prawosławie, następnie w 1927 r. przez kościół rzymskokatolicki dla obrządku wschodniosłowiańskiego. Jest to cerkiew drewniana, konstrukcji zrębowej, założona na planie prostokąta z węższym prezbiterium i kruchtą, z dachem dwuspadowym z sygnaturką.

Rys. 11. Kościół Karmelitanki w Nowodworach, fot. J. Wijas
Fig. 11. Nowodwory Church in Karmelitanki, photo J. Wijas

Drugą, mniej liczną, grupą świątyń kościoła prawosławnego są cerkwie murowane. Na terenie Lubelszczyzny nie wykształcił się charakterystyczny typ cerkwi murowanej, dlatego trudno jest typologicznie usystematyzować zabytki, spośród których na szczególną uwagę zasługują budowle w Lublinie, Chełmie, Hrubieszowie i Jabłecznej.

Najstarsza na Lubelszczyźnie cerkiew murowana znajduje się w Lublinie została zniesiona w latach 1607-1633 jako cerkiew grekokatolicka, następnie po 1875 r. została przebudowana i zamieniona na prawosławną. Jest to budowla jednonawowa, z wysoką wieżą, wzmocniona oszkarpowaniem, z zachowanymi cechami renesansu. Detale architektoniczne przy prezbiterium przypominają dekoracje szczytu lubelskiego kościoła OO. Dominikanów.

Rys. 11. Katedra w Chełmie (fot. J. Wyżeł)
Fig. 11. Cathedral in Chełm (phot. J. Wyżeł)

Rys. 12. Cerkiew w Chełmie (fot. J. Wyżeł)
Fig. 12. Orthodox church in Chełm (phot. J. Wyżeł)

W Chełmie dawna cerkiew katedralna p.w. Najświętszej Maryi Panny wchodziła w skład założenia zespołu katedralnego bazylianów (rys. 11). Cerkiew wzniesiona według projektu Pawła Antoniego Fontany, została ukończona w latach 1756-1784 w stylu późnobarokowym. Budowla założona na planie krzyża łacińskiego z transeptem i kopułą pośrodku jest przykładem latynizacji architektury kościołów unickich. Wewnątrz znajduje się cudowny obraz Matki Boskiej, pochodzący z czasów Rusi Kijowskiej. Druga chełmska cerkiew - prawosławna p.w. św. Apostoła Jana Teologa (rys. 12), została wzniesiona w latach 1848-52. Jest to świątynia klasycystyczna, zbudowana na rzucie krzyża greckiego, zwieńczona pięcioma rotundowymi wieżyczkami nakrytymi cebulastymi hełmami.

Interesującym przykładem architektury cerkiewnej na Lubelszczyźnie i wyjątkowym w skali całego kraju jest cerkiew p.w. Zaśnięcia NMP w Hrubieszowie (rys. 13) wybudowana w 1873 r. w stylu bizantyńsko-ruskim. Budowla zbudowana na planie krzyża greckiego, ma kwadratową nawę, charakteryzuje się bardzo urozmaiconą bryłą z wieloma detalami architektonicznymi. Wyjątkowości budowli nadaje trzynaście kopuł, którymi jest nakryta.

Rys. 13. Cerkiew w Hrubieszowie (fot. J. Wyżeł)
Fig. 13. Russian Orthodox Church in Hrubieszów (phot. J. Wyżeł)

Kolejnym przykładem cerkwi murowanej jest świątynia p.w. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny we Włodawie (rys. 14), wybudowana w latach 1840-1842 jako greckokatolicka, w 1875 r. zamieniona na prawosławną, przebudowana w 1882 r. w stylu bizantyjsko-klasycystycznym, murowana, na planie krzyża greckiego, nakryta spłaszczoną kopułą.

Jedynym na terenie Lubelszczyzny prawosławnym zespołem klasztornym jest klasztor w Jabłecznej, który jako jeden z nielicznych klasztorów nie przyjął unii brzeskiej. W skład zespołu założonego w końcu XV w., wchodzi cerkiew św. Onufrego z lat 1839-1840 (rys. 15), wybudowana w stylu klasycystycznym, założona na planie krzyża greckiego, uzupełniona kopułą i kolumnowym portykiem w fasadzie.

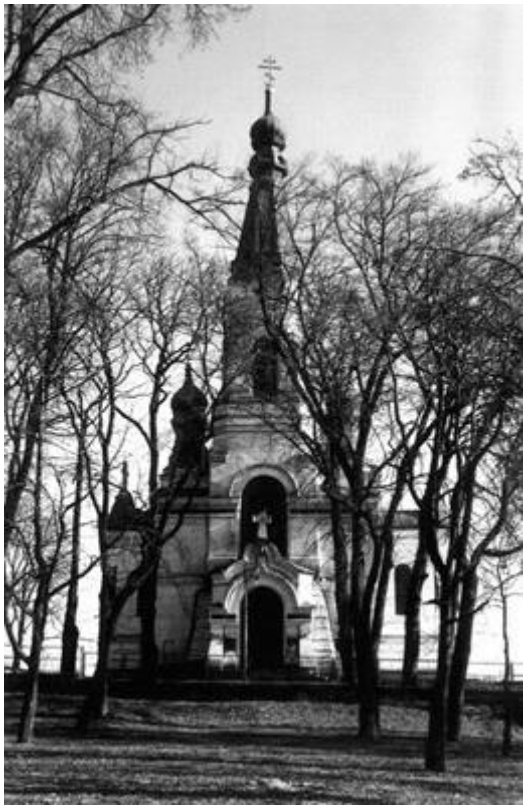

Rys. 15. Cerkiew pw.Wniebowzięcia NMP, Lublin
Fig. 15. Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, Lublin

Rys. 16. Cerkiew w Lubartowie, XVI w., Wschód
Fig. 16. Church of Holy Cross in Lubartow (Lublin), 16 century

ARCHITEKTURA JUDAIZMU

Trzecią grupą budowli sakralnych występujących na Lubelszczyźnie są synagogi. Synagoga albo bożnica jest nie tylko świątynią, ale także budowlą służącą gminom żydowskim jako miejsce modlitw, decydowania o ważnych sprawach, dyskusji, komentowania. Najczęściej stosowany w Polsce typ architektoniczny synagogi ma strukturę jednoprzestrzenną, centralną, plan prostokąta lub zbliżony do kwadratu, z jednym sklepieniem, przekrycie dachem mansardowym lub łamanym polskim. Wewnątrz znajduje się orientowana na wschód, kwadratowa sala modlitw z Aron ha-Kodesz, pulpit kantora i bima. Części składowe wnętrza uzupełnia przedsionek i prostokątne pomieszczenie dla kobiet, zwane babińcem, umiejscowione nad przedsionkiem lub po bokach sali modlitw.

W regionie lubelskim najczęściej występującą formą synagog były świątynie budowane w formie wykształconej w 2 poł. XVI w. w Lublinie za sprawą Salomona Lurii [Baranowski 1992, s. 291]. Jego poglądy religijne sprawiły, że bożnica zyskała szczególne znaczenie dla życia religijnego całej gminy. Centralizacja budynku, polegająca na nadawaniu nadrzędnego znaczenia bimie, była związana z narastaniem ruchów mistycznych niosących za sobą zmiany kulturowe i liturgiczne, jak również z koniecznością powiększenia przestrzeni. Pierwsza lubelska synagoga wybudowana ściśle według tych wytycznych została wzniesiona po przywileju królewskim nadanym w 1567 roku i nazywała się Maharszalszul (rys. 16). W późniejszym okresie forma ewoluowała i poprzez wprowadzenie do wnętrza czterech podpór powstał typ jednoprzestrzennego, dziewięciopolowego układu sali modlitw.

Rys. 17. Widok ogólny na Zamojsk Przedmieście. Na pierwszym planie bożnica (fot. Lucjaga Wakrzewska, Muzeum Zamojskie w Zamościu, ze zbiorów Muzeum Zamojskiego w Zamościu)
Fig. 17. View of Lublin Przedmieście. In the foreground, the synagogue (photo by Lucjaga Wakrzewska, Zamojskie Museum, from the collection of the Zamojskie Museum)

Do dziś na terenie Lubelszczyzny zachowanych jest siedemnaście budynków synagog [Bergman, Jagielski 1996]. Wszystkie są murowane, większość z nich powstała w miejscu wcześniejszych drewnianych budynków. Nie znamy nazwisk budowniczych świątyń. Najstarszą z istniejących synagog jest bożnica w Szczebrzeszynie, o której wzmianki pojawiają się w ostatniej ćwierci XVI w. Obecnie budynki synagog po wielokrotnych przebudowach (Józefów Biłgorajski, Modliborzyce), często po odbudowach powojennych (Kazimierz, Szczebrzeszyn), nie spełniają funkcji sakralnych. Wszystkie służą zupełnie innym celom, na przykład w bożnicach w Modliborzycach i Szczebrzeszynie znajdują się domy kultury, w Bychawie magazyn.

Typologicznie architekturę synagog dzieli się na sale jednonawowe, sale z bimą-podporą i sale dziewięciopolowe [Piechotkowie 1999, s. 230-231, 419-420]. Sale jednonawowe występują w bożnicach w Józefowie Biłgorajskim (koniec XVIII lub początek XIX w.), Kazimierzu Dolnym (2 poł. XVIII w.), Krasnystawie (koniec XIX lub pocz. XX w.), Kraśniku (1637-1654), Modliborzycach (1760), Szczebrzeszynie (pierwsza wzmianka z 1584 r.), Wojsławicach (1780 r.). Sala z bimą-podporą znajduje się w tzw. Małej Synagodze w Chełmie (1914 r., strop jest podpartym dwoma słupami). Natomiast sale dziewięciopolowe mają synagogi w Bychawie (około 1810 r.), Tarnogrodzie (1686 r.), Włodawie (1764 r.).

Na szczegółowe omówienie zasługuje kilka przykładów architektury synagog. W Zamościu (rys. 17) znajduje się bożnica wybudowana w latach 1610-1620. Forma architektoniczna budynku stanowi jeden z najważniejszych przykładów architektury

tego typu w Polsce. Bryłę stanowi zwarty, prostopadłościenny blok, przepruty niewielkimi oknami i zwieńczony attyką. Wnętrze synagogi uderzało bogactwem i barwnością za sprawą stiuków i polichromii oraz wystroju rzeźbiarskiego. Stiuki znajdujące się na sklepieniu wpisują się w zespół sztukatorski całego miasta, stanowiąc jednocześnie jeden z najlepszych przykładów dekoracji w stylu renesansu lubelskiego [Baranowscy 1967, s. 41].

Rys. 17. Synagoga w Kodniu (fot. J. Adam)

Rys. 18. Synagoga w Łęcznej (fot. W. Kubiszyn)

Fig. 17. Synagogue in Kodniu (photo J. Adam)

Fig. 18. Synagogue in Łęczna (fot. W. Kubiszyn)

W Łęcznej (rys. 18) znajduje się synagoga, która reprezentuje styl późnego renesansu, ale grube mury wzmocnione przyporami świadczą o dodatkowym przeznaczeniu obronnym. Bożnica ukończona w 1655 r. została założona na planie prostokąta. Wewnątrz usytuowana jest bima, jedyna w swoim rodzaju na Lubelszczyźnie, będąca wielokondygnacyjną wieżą skonstruowaną na bazie czterech krępych kolumn.

Wyjątkowym w skali kraju jest zespół budynków gminy żydowskiej we Włodawie, na który składają się: synagoga wybudowana w 1764-1774 r. (rys. 19), mniejsza synagoga tzw. Mała Synagoga z 2 poł. XIX w. i bet-ha-midrasz z 1928 r.. Synagoga została wybudowana w układzie dziewięciopolowym, barokowy charakter ma bryła i elewacja frontowa, której część centralną zwieńczoną dachem mansardowym ujęto dwoma alkierzami. Synagogi alkierzowe są znane między innymi z obszaru Wileńszczyzny, ale alkierzowe rozwiązanie w fasadzie synagogi we Włodawie jest jedynym takim przykładem w architekturze murowanej [Baranowski 1992, s. 310].

Rys. 19. Synagoga we Włodawie (fot. M. Kadwa)

Fig. 19. Synagogue in Włodawa (photo. M. Kadwa)

Rys. 20. Synagoga w Łaszczowie (fot. M. Kwiatkowski)
Fig. 20. Synagogue in Łaszczowie (photo. M. Kwiatkowski)

Interesującym przykładem bożnicy jest synagoga w Łaszczowie (rys. 20). Budynek przypomina XVIII-wieczne pawilony pałacowe, ponieważ jest unikalną adaptacją dawnego skarbca należącego do rodziny Łaszczów. Główny blok synagogi zwieńczony jest attyką i czterospadowym dachem. Wnętrze dawnej sali modlitw jest podzielone dwiema kolumnami, na linii północ-południe.

Analizując wielokulturową mapę architektury Lubelszczyzny warto odnotować przykłady architektury ewangelickiej i różnowierczej, chociaż informacje o niej są właściwie śladowe. Architektura zewnętrzna świątyń ewangelickich nie wykształciła specyficznej formy. Operowano obowiązującym w danym okresie stylem architektonicznym, najczęściej baroku klasycyzującego, specyfika budowli ogranicza się do wnętrza i skupia się na ołtarzu głównym, ławkach dla wiernych i organach. Przykładem jest kościół ewangelicki p.w. Świętej Trójcy w Lublinie (rys. 21), wybudowany w latach 1785-1788. Nie zachowały się budynki zborów ariańskich i kalwińskich, które istniały m.in. w Bełżycach, Krasnymstawie, Lubartowie, Piaskach, Włodawie. Z informacji źródłowych wynika, że w niektórych miejscowościach zbory ariańskie znajdowały się w kościołach rzymsko-katolickich w specjalnie wydzielonych częściach. Sytuacja taka miała miejsce między innymi w kościołach parafialnych w Janowcu nad Wisłą, Kocku, Kamionce.

Rys. 21. Kościół ewangelicko-augsburski w Lublinie (fot. J. Kołpa)
Fig. 21. Evangelical church in Lublin (photo. J. Kołpa)

O wielokulturowym charakterze regionu lubelskiego świadczą dziś już tylko zabytki, głównie świątynie. Należy jednak pamiętać, że wielokulturowy charakter architektury Lubelszczyzny dopełniają przykłady architektury świeckiej: rezydencje, dwory, budowle użyteczności publicznej, budownictwo obronne, obiekty przemysłowe i gospodarcze, architektura mieszkalna, a także mała architektura. Nawet pobieżny przegląd zabytków wskazuje, że w architekturze sakralnej dominuje architektura budowana na potrzeby kościoła rzymskokatolickiego. Jednak zachowane do dnia dzisiejszego świątynie innych wyznań, dopełnione niejednokrotnie znajdującymi się w ich sąsiedztwie cmentarzami, obrazują wielokulturową tradycję tej części Polski. Architektura sakralna najlepiej pokazuje współistnienie na tym terenie różnych przedstawicieli różnych wyznań, religii, kultur.

Z kulturową specyfiką regionu związany jest między innymi fenomen wykształconego w tej części Polski miasteczka będącego skupiskiem architektury wielokulturowej. Różnorodność szaty architektonicznej świątyń zależna od wyznania powoduje, że właśnie na Lubelszczyźnie znajdujemy wyjątkowe panoramy miasta. Zróżnicowana ze względu na religię architektura powoduje powstanie specyficznej przestrzeni kulturowej tego terenu, która wpływa na tożsamość miejsca i na krajobraz.

PIŚMIENNICTWO:

Baranowscy Z. i J., 1967: Dzielnica żydowska i synagoga w Zamościu, „Biuletyn ŻIH”

63, s, 41, Warszawa.
Baranowski J., 1992: Bożnice murowane na Lubelszczyźnie i ziemiach sąsiednich w XVI-XVIII wieku, [w:] Dzieje Lubelszczyzny, 1992: t. VI, Między Wschodem a Zachodem, cz. III, Kultura artystyczna, red. T. Chrzanowski, Lublin, s. 291-312.
Bergman E., Jagielski J., 1996: Zachowane synagogi i domy modlitw w Polsce. Katalog, Warszawa.
Brykowski R., 1995: Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej, Warszawa.
Brykowski R., 1987: W sprawie zabytkowej drewnianej architektury cerkiewnej powiatu Tomaszów Lubelski, „Biuletyn Historii Sztuki", XIX, s. 124-130.
Górak J., 1982: Dawne cerkwie drewniane na Zamojszczyźnie, Zamość.
Górak J., 1986: Kościoły drewniane Zamojszczyzny, Zamość.
Glinka T., Walenciak A., Walenciak P., 2000: Małopolska północno-wschodnia, Warszawa.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, 1960-1982: t. VIII, województwo lubelskie, z. 1-17, red. R. Brykowski, E. Rowińska, Warszawa.
Kębłowski J., 1987: Dzieje sztuki polskiej, Warszawa.
Krassowski W., 1989-1991: Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach polskich, T. I-III, Warszawa.
Krysiński A., 1937: Struktura narodowościowa miast polskich, „Sprawy narodowościowe", XI, 3.
Kubiak A., 1953: Zabytkowa architektura żydowska w Polsce, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 2-3, 135-156.
Łoziński J. Z., 1985: Pomniki sztuki w Polsce, t. I. Małopolska, Warszawa.
Maraśkiewicz J., Semeniuk A., 2001: Drewniane budownictwo sakralne. Powiat Biała Podlaska, Lublin.
Miłobędzki A., 1968: Zarys dziejów architektury w Polsce, Warszawa.
Pamiątki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce, zebrał, opracował i do druku podał A. Saładiak, 1993: Warszawa.
Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce, zebrał, opracował i wstępem opatrzył P. Burchard, 1990: Warszawa.
Piechotkowie M., K., 1999: Bramy nieba. Bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, Warszawa.
Rąkowski G., 2004: Polska egzotyczna II. Przewodnik, Pruszków.
Seniuk B., 1997: Cerkwie w regionie lubelskim, [w:] Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki pt. „Tragedia polskich cerkwi", red. A. Marek, B. Tondos, J. Tur, K. Tur – Marciszuk, Rzeszów, s. 347-367.
Trzciński A., 1990: Śladami zabytków żydowskich na Lubelszczyźnie, Lublin.
Uspienskij L., 1989: Symbolika cerkwi, Warszawa.
Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Województwo lubelskie, 1985: Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa.
Żywicki J., 1998: Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie, Lublin.